

ВИТОКИ ПОЗАПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Данная статья посвящена роли внепарламентской оппозиции в процессе демократического транзита. Эта тема является актуальной с учетом активизации массовых гражданских выступлений в странах Европы. В статье внепарламентские структуры рассматриваются как важные акторы политических и социальных трансформаций. На основе анализа европейской политической философии и практики обосновано, что внепарламентская оппозиция является показателем степени зрелости гражданского общества, является противодействием негативам мажоритаризма, определяет ход процесса демократизации общества и т. п.

This article deals with the role of non-parliamentary opposition in the process of democratic transition. The topic is relevant in view of intensification of mass civil actions in Europe. In the article non-parliamentary structures are investigated as important actors of political and social transformations. On the basis of European political philosophy and practice it is proved that the non-parliamentary opposition is an indication of maturity of civil society, is a negative resistance of majoritarianism, and it defines the process of democratization of society and so on.

Актуальність. В даний час в сучасному світі активізується діяльність суспільно-політичних рухів і організацій, альтернативних традиційним офіційним структурам. Ця діяльність виявляється у збільшенні числа демонстрацій, мітингів та страйків. Європейська людина не боїться протиставити свої інтереси державним, і, більше того, вважає невід'ємним правом не погоджуватися з діями уряду, якщо вони є несправедливими з точки зору суспільних уявлень про благо і мораль. Акції протесту стають більш масовими, і політичний спектр збільшує своє різноманіття за рахунок організацій, які відстоюють цілі та інтереси груп, не представлених у парламенті. Тим самим стає очевидним, що внепарламентські структури мають вплив на уряд, і є ініціаторами і діяльними учасниками соціальних і політичних трансформацій.

Предметом даного дослідження є право громадян на протест, а об'єктом обрана роль позапарламентської опозиції в процесі демократизації суспільства.

Центральна проблема цієї статті відрізняється особливою новизною. Справа в тому, що питання, пов'язані з діяльністю позапарламентської опозиції, ставали об'єктом досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів лише у зв'язку з розглядом феномену опозиції в цілому. Так, наприклад, американський філософ Дж. Ролз торкався теми громадянської непокори як щось додаткове до конституційної теорії демократії [4]. Польський політолог Томаш Жиро також поверхнево розглядав неформальні організації та акції протесту. Англійський правознавець Т. Р. С. Аллан обґрунтував право громадян на опір, виходячи з ліберальної концепції права [1]. У той же самий час кількість ненасильницьких громадянських протестів, яка зростає за останні двадцять років, значною мірою пов'язана з діяльністю відомого сучасного теоретика ненасильницької боротьби – Джина Шарпа [6]. Він перевів ненасильницьку громадянську непокору зі сфери релігії і моралі у сферу політики. Американський політолог перетворив ненасильницький опір в ефективну політичну технологію зміни неугодних адміністрацій США політичних режимів. Сьогодні Д. Шарп очолює інститут Альберта Ейнштейна в Бостоні, що здійснює фінансову, ідеологічну, а також теоретико-практичну підтримку опозиційних сил у багатьох країнах світу. Стратегія непокори Д. Шарпа не ставить перед собою завдання обґрунтувати легітимність застосування ненасильницьких акцій в боротьбі з несправедливим політичним режимом. Свою увагу цей дослідник фокусує на розробці політичних технологій повалення урядових режимів шляхом застосування тактики громадянської непокори [2, 5].

З російських вчених, які присвятили свої праці проблемі громадянського опору, необхідно відзначити Б. Кагарлицького, Б. Капустіна [3], А. А. Деркача. Зокрема, А. Деркач підійшов до питання громадянського протесту з психологічної точки зору, висвітливши сутність феномену "опозиційності".

Аналізуючи науково-дослідницьку базу вітчизняних авторів бачимо, що вони не виявили особливої зацікавленості до позапарламентських структур. Взагалі, українські вчені розглядають політичну опозицію в цілому, виділяючи в якості її окремих елементів непарламентські партії і організації. Так, у своїх дисертаціях С. Бондар і Н. Винничук трактують політичну опозицію як невід'ємний атрибут демократії. А М. Михальченко, І. Павленко та О. Совгіря більше приділяють уваги парламентській опозиції і правовому закріпленню її статусу. Таким чином, роль

позапарламентської опозиції в процесах демократизації залишається своєрідною інтелектуальною лакуною.

У європейській політичній філософії обґрунтування права громадян на протест і опір діючої влади є своєрідною традицією, ядром громадянської політичної культури. Ще англійський ідеолог дигерів Дж. Уінстенлі (XVII ст.) на практиці і теорії довів твердження: проти несправедливих законів необхідно повставати, не коритися їм, а змінювати. Хоча рух дигерів не став основою для масового повстання, він заклав витоки для позапарламентської опозиції. Дигери виступили прикладом для майбутніх рухів, продемонструвавши, що можна мирним шляхом протистояти державі, що прості селяни здатні створити свою власну "політичну" програму.

У Північній Америці першим кроком до формування опозиції можна назвати масову таємну патріотичну організацію "Сини свободи". Вона активно сприяла проведенню Першого Континентального конгресу, що зіграв важливу роль в об'єднанні колоній для боротьби за незалежність. Це був вирішальний етап у розвитку політичної самосвідомості колоністів.

Видатним ідеологом громадянської непокори в США можна по праву назвати Генрі Торо. Заарештований в 1846 році за відмову платити виборчий податок на тій підставі, що держава підтримувала інститут рабства, він просидів ніч у тюремній камері, поки родичі не сплатили за нього штраф. Г. Торо визнав за необхідне також виступити проти американо-мексиканської війни, в яку, на його думку, країна вступила заради завоювання території, на яку можна було б поширити систему рабства. В есе "Про обов'язок громадянської непокори" (1849) він стверджував: "...я ні на мить не можу визнати своїм урядом політичну організацію, яка править рабами ... Єдине зобов'язання, яке я можу визнати, полягає в тому, щоб повсякчас чинити так, як я вважаю правильним" [5, 262]. Г. Торо вважав, що люди здатні створити "гальмуючу силу, щоб зупинити урядову машину" і здійснити "мирну революцію" [5, 264]. Погляди Генрі Торо послужили духовною підмогою для подальших дій активістів боротьби за громадянські права.

Прихильники перших теоретиків громадянського протесту не просто обґрунтовували право громадян на опір, вони доводили його природність і необхідність, показували на практиці і вкорінювали у свідомість людей ідею доцільності протистояння несправедливим рішенням держави.

Яскравим прикладом впливової непарламентської організації в рамках англо-американської політичної культури можна вважати "Фабіанське суспільство", засноване в 1883 році Г. Уеллсом, подружжям Вебб та іншими письменниками й філософами Великобританії. Основна його мета – поширення в суспільстві соціалістичних ідей. На думку членів організації, панування соціалізму має затверджуватися поступово, шляхом проведення ряду приватних реформ, як загальнодержавного, так і місцевого, муніципального характеру. Зважаючи на це, фабіанці беруть активну участь у всіх національних електоральних кампаніях. Не будучи, проте, політичною партією і зовсім не прагнучи нею стати, фабіанці не виставляють своїх власних кандидатів, а підтримують тих представників партій, які ближче підходять до їх переконань і виконують необхідні їм зобов'язання. Це суспільство досі має вплив на політиків Великобританії. До нього входили такі прем'єр-міністри як Рамсей Макдональд, Клемент Еттли, Гарольд Вільсон, Тоні Блер.

Великий вплив на подальший розвиток ліберальних і демократичних ідей в континентальній Європі мав рух прогресистів, що виник в кінці дев'ятнадцятого століття. Вагомий слід він залишив в історії Німеччини та Росії. У Німеччині на його основі виникла Німецька прогресистська партія, яка зайняла вирішальне становище у федеральному уряді, і чотири роки поспіль керувала країною, не погоджуючись з волею парламенту. Вона проголошувала свободу совісті і виступала за повну економічну свободу. У Росії під брендом "прогресисти" були об'єднані політично активні представники російської буржуазії та інтелігенції, які розділяли ідеї еволюційного суспільного прогресу і поетапного проведення реформ у всіх сферах життя. Їхня ідеологія і програма створювали політичні умови і передумови для формування громадянського суспільства і правової держави, для нормального функціонування всієї системи суспільних відносин, всебічного розкриття потенційних творчих можливостей особистості. З огляду на історичний досвід західноєвропейських країн, що успішно реалізують модель правової держави та ринкової економіки, прогресисти запропонували власний національний варіант економічного розвитку країни. Хоча протягом 1905 – 1907 років вони не змогли створити власну політичну організацію, до 1912 року центром їх діяльності вже стала Державна Дума. Теоретики прогресизму чимало зусиль доклали до того, щоб впровадити конструйовану ними модель

країни в суспільну свідомість. Вони проголошували необхідність запровадження демократичних прав і свобод. Наполягаючи на тісній співпраці науки і капіталу, прогресисти були переконані в тому, що цей союз, в кінцевому рахунку, може призвести до взаємного пристосування "демократії і капіталізму". Після 1917 року партія припинила своє існування, ставши основою для розвитку наступних рухів. На території України яскравим представником прогресистського руху було "Товариство українських поступовців", засноване у 1908 році. Членами цієї організації були видатні політичні діячі М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко. Товариство було створене з метою координації українського національного руху і його захисту від російського націоналізму. Політичною платформою товариства стала вимога автономії України та визнання принципу конституційного парламентаризму. До 1917 року члени цього товариства управляли українським рухом у Наддніпрянській Україні та координували діяльність культурно-освітніх клубів. У 1917 році "Товариство українських поступовців" стало Українською партією соціалістів-федералістів. Однак традиція прогресизму в Україну була насильно перервана більшовиками.

Більш успішною була доля популізму – впливового суспільно-політичного руху США к. XIX – п. XX ст. Даний рух артикулював різноманітні групові інтереси (головним чином фермерів і робітників) на міжрасовій основі в боротьбі проти різноманітних форм панування монополістичного капіталу, який був в той період в країні. Популісти висунули ряд нових ідей, які відповідали важливим тенденціям суспільного розвитку США. Своєрідність популістських ідей визначалося наступними фундаментальними аспектами: по-перше, новим змістом поняття "народ", по-друге, новим поглядом на роль держави, по-третє, вимогою розширення демократичних структур шляхом поєднання представницької і прямої демократії, тобто безпосередньої участі народу в управлінні країною і контролі за діяльністю влади. Вища соціальна цінність для популістів – не абстрактний народ, а трудящі маси. Головною метою руху популісти вважали поліпшення становища трудящих, яке, на їхню думку, має досягатися шляхом зростання регулюючої ролі держави в економічній сфері. Популісти 1890-х років визначили на рівні масової свідомості одну з центральних проблем політичної філософії та права сучасності: співвідношення демократії та соціальної відповідальності держави, що припускає сильну виконавчу владу при чітко чинному механізмі демократичного контролю. Популізм,

який з'явився наприкінці XIX століття як суспільний рух, ідеологія і вид політичної діяльності, міцно зайняв свої позиції в політичній свідомості мас, набуваючи нових рис і активізуючись в періоди, коли країни Європи переживали переломні етапи своєї історії. Однак принцип об'єктивності змушує визнати, що в історії були випадки, коли, будучи супутнім атрибутом демократії, популізм приводив до влади не тільки демократичних політичних лідерів, але і тоталітарних, і авторитарних. У сучасному політичному житті будь-який публічний політик змушений використовувати ті чи інші популістські методи, дотримуватися певного політичного стилю в боротьбі за владу, тому що повне ігнорування потреб і симпатій виборців призводить до поразки на виборах.

Паралельно з філософським і моральним обґрунтуванням права громадян на протест і з першими організованими спробами на опір державі, у свідомості європейців закладалася ідея про необхідність відновлення справедливості з допомогою публічних акцій. З'ясувалося, що уряд не завжди правий, і моральним та політичним обов'язком громадянина є вказати державним інститутам на це. І якщо політики не прислухаються до голосу свого народу, то у нього є невід'ємне право знайти більш достойних представників і заявити про свої вимоги більш дієвим чином. Цим правом і скористався індійський юрист Мохандас Ганді, який здобув освіту у Великобританії. Завдяки його діяльності, спочатку в Південній Африці, а потім в Індії, ідеологія і практика громадянської непокори придбала масовий характер. Він доводив, що за допомогою акцій непокори можна вирішити соціальні проблеми, пробудити совість людей, підняти моральну самосвідомість і зосередитися на конкретних проблемах в рамках широкої політичної боротьби.

На відміну від кампаній в Індії і Південній Африці, метою яких було досягнення політичної незалежності, рух громадянської непокори в США апелював до Конституції, зокрема, до Білля про права. Священик Мартін Лютер Кінг, який став "голосом совісті Америки", писав: "Дуже рано я усвідомив, що християнська доктрина любові, здійснювана гандієвським методом ненасильства, є одним з найпотужніших знарядь, даних негру в боротьбі за свободу" [2; 8]. У 1955р. 26-річний Кінг очолив бойкот міських автобусів у Монтгомері (шт. Алабама), домагаючись скасування расової сегрегації на транспорті. Потім він проводив аналогічні кампанії по всьому американському Півдню і був арештований в Бірмінгемі (шт. Алабама). Кінг закликав своїх прихильників "не підкорятися

законам про сегрегацію, тому що вони аморальні", в той же час відкидаючи акти антигромадської поведінки, здатні призвести до анархії. Він вважав, що акції громадянської непокори повинні демонструвати глибинну повагу до закону і бути альтернативою насильству, породженому ненавистю і відчаєм. Наслідуючи приклад Кінга, студентство та молодь Америки влаштували автобусні "рейси свободи" і сидячі страйки біля сегрегованих ресторанів, домігшись за кілька років відчутних результатів.

Англійський філософ Б. Рассел також обґрунтовував правомірність акцій протесту, за що був звинувачений в підбурюванні до громадянської непокори. У промові на суді Б. Рассел впевнено заявив, що нітрохи не вважає себе винним, тому що вірить: громадянська непокора є найефективнішим способом діяльності в ім'я порятунку країни і всього світу.

Філософсько-політичне обґрунтування громадянської непокори в рамках теорії конституційної демократії, як вже писалося раніше, було запропоновано філософом Дж. Ролзом, який розглядає громадянську непокору в якості однієї з форм демократичної опозиції мажоритаризму. Громадянська непокора, на думку Дж. Ролза, це громадська, ненасильницька, обумовлена совістю, але протизаконна дія, яка зазвичай має призвести до зміни закону або політики уряду. Виправдання цієї дії філософ ставить у залежність від умов, коли опір спрямован проти тяжкої несправедливості, можливість легального здійснення впливу вичерпана та із-за громадянської непокори не виникає загроза функціонуванню конституційного порядку суспільства [4].

Саме в другій половині двадцятого століття можна простежити, як позапарламентські опозиційні сили змогли збільшити свій вплив на політику держави. 1968 рік характеризується не одними лише "студентськими повстаннями", що потрясли США, Німеччину, Францію, Італію, Японію, Мексику і безліч інших країн. Він став прелюдією до найтривалішого і активного виступу міжнародного робітничого класу за весь післявоєнний період. Цей період активності тривав сім років, досягаючи в деякі моменти практично революційних форм, викликаючи відставки урядів і приводячи до повалення диктатур. Найбільш явно все це проявилось у Франції, де в травні 1968 року десять мільйонів робочих взяли участь у Загальному страйку, окупувавши підприємства і відправивши у відставку уряд генерала де Голля. У 1969 році в Німеччині відбулися так звані вересневі страйки, а Італія пережила зіткнення

на промислових підприємствах. У США проходили масові антивоєнні демонстрації, організовані рухом за громадянські права. У Польщі та Чехословаччині в ході "Празької весни" робочі повстали проти сталінських диктатур. У першій половині 1970-х років були повалені режими правих диктатур в Греції, Іспанії та Португалії.

Таким чином, позапарламентські сили стали носіями альтернативної програми розвитку суспільства, основою для процесів демократичного транзиту. Особливо яскраво це проявилось в період третьої хвилі демократизації. Коли організми пізньорядянських суспільств перебували в нестабільному стані, в стадії формування або реформування, саме позапарламентська опозиція (іншої просто не могло бути) стала джерелом, рушійною силою, і найважливішим чинником перетворень. Так, в 1989 році під тиском опозиції і масових демонстрацій керівництво Комуністичної партії Чехословаччини пішло у відставку. Перемога "Солідарності" в Польщі на виборах 1989 року стала одним з факторів, що забезпечили демонтаж соціалістичного табору без значного кровопролиття. Поява "Солідарності" мало значення не тільки для Польщі, а й для всього східного блоку, оскільки являло собою перше в соціалістичних країнах оформлене масове антикомуністичне об'єднання. І в інших країнах Східної Європи до влади прийшли позапарламентські опозиційні сили.

В Україні в 1989 році теж був заснований опозиційний рух – Народний Рух України. Хоча вибори його представники не виграли, він послужив стимулом до розвитку демократичного партогенезу. Так, наприклад, "Народний Рух України за єдність" на чолі Б. Бойко і сьогодні є представником позапарламентської опозиції. Яскравими представниками опозиції, можна назвати також ВО "Свобода" О. Тягнибока та Прогресивну соціалістичну партію Н. Вітренко. Хоча суспільно-політичну програму лише із застереженнями можна назвати демократичною, внесок цих політичних проєктів у плюралізацію суспільного життя країни не слід зменшувати.

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що саме з громадянського суспільства формуються позапарламентські опозиційні сили, які можуть висунути свою альтернативну прогресивну програму і вивести державу з кризи чи вплинути на хід її подальших дій. Позапарламентська опозиція є мірою зрілості суспільства, в якій невинні виклики соціальних цінностей і ідей суспільного блага є каталізатором плюралізму. Вона являє собою

одну з форм протистояння негативам мажоритаризму. В умовах демократії кожна суспільна група має можливість вільно висловлювати і відстоювати свою думку, домагатися визнання її справедливою і прийняття парламентом або урядом. Демонстрації і страйки можуть стати останнім попередженням політичній та економічній еліті, неефективному уряду, коли їх антинародна політика ставить маси людей на грань катастрофи і відчаю. Зрештою, з'являється можливість уникнути соціальних потрясінь, запобігти революції, пов'язаною з серйозними ресурсними витратами. Згідно з логікою політичної демократії, неприпустимо політично і юридично перешкоджати меншості звертатися до громадськості за підтримкою, пропагувати свою точку зору. Жодна меншина, що стоїть на моральних позиціях, просуває своє розуміння справедливості, не може бути позбавлена перспективи бути почутою. Соціально-історичний досвід вчить людей розумної прозорливості, що дозволяє побачити в нинішній меншості майбутню більшість. З урахуванням даних вимог, необхідно визнати, що рухи непарламентських організацій добре вписуються в модель рефлектуючої демократії, є вірним показником її глибини і достовірності.

При правильному використанні непарламентські структури мають неабиякий вплив на хід політичної еволюції, демонструють тверду прихильність досягненню успіху. Вони є носіями політичних трансформацій, які мають перспективний характер.

Література:

1. Аллан Т. Р. С. Незгода і непокора /Т. Р. С. Аллан // Аллан Т. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія". – 2008. – С. 108-145.
2. Жирнов П. Социально-политические взгляды Г. Д. Торо. – Автореф. дис. канд. социолог. наук. – Саратов, 2007. – 23 с.
3. Капустин Б. К понятию гражданского неповиновения / Б. Капустин // Капустин Б. Моральный выбор в политике. – М.: КДУ: Изд-во МГУ, 2004. – С. 376-437.
4. Ролз Дж. Теория справедливости/Дж. Ролз. – Режим доступа: <http://ethicscenter.ru/biblio/b1.html>
5. Торо Г. О гражданском неповиновении/Г. Торо// Торо Г. Высшие законы: Пер. с англ. /Под общ. Ред. Покровского Н. – М.: Республика, 2001. – 412с.
6. Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения / Д. Шарп. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/sharp.html>